

KÉT LEVÉL A XVII. SZÁZADBÓL

Tolnai D. János levelezéséből

Az alább következő levelek közül az első Ephraim Pagitt (vagy Pagit) londoni lelkész írta Tolnai Dali Jánoshoz az 1630-as évek végén. Pagitt 1575 táján született és Oxfordban járt egyetemre (1593-ban matrikulált a Christ Church kollégium tagjaként), s bár nincs nyoma annak, hogy bakkalaureátust, vagy bármilyen más fokozatot szerzett volna, már ifjan kiváló nyelvész hírében állt, aki „tizenöt vagy tizenhat nyelven tudott írni”.¹ Széleskörű, bár feltehetőleg felületes nyelvi tájékozottságát bizonyítja egy magyar peregrinus albumába található bejegyzése – 1595 július végén Deptfordban mintegy húsz különböző nyelven írt be egy jelmondatot a Váci Gergely társaságában Angliában utazgató Újfalvi Imre emlékkönyvébe.² Ephraim Pagitt 1601-ben egy népes londoni anglikán gyülekezetben kap állást, a Lombard Street; St. Edmund the King templomának lesz állandó lelkésze, s ebbe a minőségében ismeri meg Tolnait is. Ismeretségük tehát 1633 és 1638 közöttől való, amikor a magyar puritanizmus későbbi előharcosa még Londonban él. Pagitt már első könyvében, amit a világ nem-katolikus keresztényeiről írt *Christianographie* címen (első kiadása Londonban, 1635-ben, de újra megjelent 1636-ban és 40-ben is) felfigyelt a magyar protestánsokra: *Magyarországon igen nagyszámú protestáns lakik, vannak akik szerint ők alkotják a többséget...*³ Bár az ország nagyrészét most a török bírja, de „Isten egyháza” nem csupán a Habsburg-részekén, hanem török uralom alatt is virágzik – Pagitt megjegyzi, hogy a keresztényeknek Budán is van nyilvános templomuk. Ami Erdélyt illeti, ott „a lakosság szinte egésze protestáns” Bethlen, vagyis „Bethlehem” Gábornak, fejedelmüknek köszönhetően, aki elűzte mindazokat, akik „a jezsuita párthoz tartoztak”. (Megjegyzendő, hogy 1635-ös kiadásban még „Gabriell Bathorius” szerepel Erdély fejedelmeként, tehát Pagitt a két kiadás között kapott információt Bethlenre vonatkozólag, amit aztán fel is használt.) Végül a szerző megjegyzi, hogy bár az erdélyi egyházaknak sok bajuk volt az ariánizmussal, mégis az igaz és ortodox hiten belül maradnak.⁴

A *Christianographie* 1640-es kiadásának ez a mondata már átvezet a Tolnaihoz írott levélhez. Mivel nincs keletveze, teljes pontossággal nem lehet megállapítani, mikor íródott, de mivel az ugyanebben a British Libraryben őrzött kéziratos

¹ *Dictionary of National Biography*, XLIII. London, 1895. 65.

² Újfalvi album (N. Reusner *Icones*) OSZK, Oct. Lat. 150. 72–72^v. valamint *ItK*, 1982. 1, 55.

³ *Christianographie* ... London, 1640, 13.

⁴ *Uo.*

kötetben (Harleian MS 825) található, más protestáns, illetve görög ortodox egyházakkal folytatott levelezése 1638 közepére esik, 1638 második fele, vagy 1639 eleje a valószínű időpont. Mint azt Herepei kimutatta, Tolnai Dali János 1638. szeptember 9-én érkezett meg Gyulafehérvárra, ahol megkapta sárospataki tanári kinevezését.⁵ Pagitt ekkor már következő művéhez, a végül 1645-ben megjelent *Heresiography*-hoz, vagyis eretnokség-lexikonhoz gyűjtött adatokat, ezt célozza Tolnaihoz intézett rövid levele is, aminek szövegét alább közöljük:

Doctissimo et humanissimo viro Joanni Tolnai Transylvano salutem.

Cum de presentī statu ecclesiae (vir humanissime) per totum terrarum orbem diligentem inquisitionem fecerim; inter alia Dei misericordis beneficia, ecclesiam vestram Transylvanicam inveno non solum á tyrannide Romana liberavisse, sed etiam puram evangelii doctrinam diu obtinuisse, sub piissimo principe vestro Georgio Ragutio; hoc unum a te vir doctissime peto, ut me de rerum illarum veritate quale [?] acceperim certiozem faceres: praesertim an Arrium, Blanditae [sic!], aliqui haeretici ecclesiam vestram Transylvanicam ut pridie perturbant. Vale vir literatissime, Deum optimum maximumque precor religiosissimum vestrum principem Ragouzium Ecclesiae vestrae bono quam diutissime conservare.

Tuus in Christo

Ephraimus Pagitus Anglus.

Ez a levél újabb adalékkal szolgál a kor külföld felé tájékoztató angol puritánjainak I. Rákóczi György-kultuszához. Pagitt két alkalommal, s mindkétszer hibásan írja le Rákóczi nevét, amit feltehetőleg csak hallomásból ismer, de az általa használt jelzőkből (piissimus, religiosissimus) látni, milyen tisztelettel. Szinte biztosra vehetjük, hogy ismerte azt a John Stoughtont, akinek *Felicitas ultimi saeculi* című 1638. június 10-én befejezett műve éppen egy Tolnainak ajánlott és I. Rákóczi Györgyhöz írt hosszú levél volt, s noha ezt a művet Samuel Hartlib csak 1640-ben adta ki, kéziratát alighanem többen is elolvasták. Rövid levelében Pagitt a Blandrata-féle „ariánus eretnokség” tüzetesebb megvilágítását kéri Tolnaitól. Az ilyesféle ügyekben a magyarok, de méginkább az erdélyiek valamiféle szak tekintélynek számítottak a korabeli angliában. Ez azzal függhetett össze, hogy Blandrata, Dávid Ferenc és Enyedi György Erdélyben működtek, s az első latin nyelvű vitairatokat ellenük protestáns részről elsők között éppen magyarok írták, kezdve Károlyi Péter *Brevis Explicatio Orthodoxae Fidei* (1571) c. művén, folytatva Szegedi Kis István *Assertio Vera de Trinitate* (Genf, 1573) című munkájával, illetve Szentkirályi Benedek már a tizenhetedik században Marburgban kiadott Enyedi-cáfolatával. Ezeket a könyveket Angliában is jól ismerték, Szegedi Kis István művei például a legtöbb korabeli angol könyvgyűjteményben megtalálhatók. Pagitt tehát nem véletlenül kért segítséget az általa személyesen ismert „igen tanult” Tolnaitól, aki ha meg is kapta ezt a levelet, reá aligha válaszolt. A harmincas évek végén, hazatérte után puritán nézetei miatt olyan harcot kellett vívnia, hogy

⁵ Herepei János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* I. Bp.-Szeged, 1965, 413.

aligha ért rá érdemben foglalkozni ezzel az elég bonyolult magyarázatot megkívánó, de a református egyház szempontjából 1640 körül már mellékes kérdéssel. Erre a többi közt abból is következettünk, hogy Ephraim Pagitt *Heresiography* c. műve semmilyen lényeges új adatot nem tartalmazott az erdélyi unitáriusokról, illetve Szentháromság-tagadókról.

A másik levelet nem Tolnaihoz írták, hanem ő írta angliai ismerőseinek, Samuel Hartlibnak és John Durynek, több, mint egy évtizeddel később. Ez az 1651. március 9-én Sárospatakon keletezett levél nemrégén került csak elő a sheffieldi egyetemi könyvtár Hartlib-gyűjteményéből, ahol azt 50H/49, fol. 43. jelzet alatt őrzik. Tolnai itt egy olyan korábbi, elsősorban Comeniushoz írott levélre válaszol, amit Dury és Hartlib alighanem közösen írtak, s ahol Tolnaihoz is intézhettek néhány sort; ezt a levelet Angliából már Sárospatakra címezték. Comenius pedagógiai munkásságának a híre már a negyvenes évek elején elért Erdélybe; s alighanem Bisterfeld ösztönzésére I. Rákóczi György már 1643-ban meghívta az akkor Elbingában tartózkodó Comeniust, hogy segítsen az erdélyi iskolák megreformálásában.⁶ A meghívást akkor még Comenius nem fogadta el, de az újra felmerült hat évvel később, amikor 1649 nyarán Rákóczi Zsigmond herceg Tolnai Dali Jánost nevezte ki a sárospataki iskola igazgatójává. Bár a Comeniusnak írt meghívólevelet Lorántfy Zsuzsánna, Zsigmond herceg anyja és a pataki iskola fő patrónája jegyezte 1650. május 18-án,⁷ Tolnainak fontos szerepe volt Comenius meghívásában. Tolnai azon kevés magyarok közé tartozott, akik olvashatták a *Pansophiae Prodromust* és Comenius egyéb, Hartlibék által buzgón terjesztett műveit, s így alighanem igen nagy várakozással tekintett a már európai hírnű morvai pedagógus sárospataki működése elé.⁸

Comenius 1650 őszén érkezett Sárospatakra és összesen négy évet tanított a kollégiumban. Mint az egyik cseh történész megjegyzi, ezalatt a viszonylag rövid idő alatt annyi pedagógiai eredményt ért el, mint korábban huszonkét esztendő alatt.⁹ Sárospatakon jelent meg először *Schola pansophica* című fontos műve (1651), itt írta meg a később Nürnbergben kiadott *Orbis sensualium pictust* (1658) és pataki fogantatásúak a *Schola ludus* (1656) valamint a *Gentis Felicitas* (1659) című művei; a kisebb dolgozatokat is beleértve Comeniusnak sárospataki tartózkodása alatt összesen tizenkét írása, vagy beszéde került kiadásra. Jóllehet a helyi viszonyok miatt iskolareform-tervét nem tudta egészében megvalósítani és Rákóczi Zsigmond halála után egyre kevésbé találta helyét Sárospatakon, ahol nem maradhatott ki a személyes nézeteltérésekből és intrikákból, mégis, a pataki évek jelentőségét mind elméleti, mind gyakorlati szempontból általában hangsúlyozni szokták a Comenius-életmű méltatói.¹⁰

Tolnai Dali alább közölt levelét lényegében három részre oszthatjuk. Az első bekezdést a fáradhatatlan John Duryhoz, presbiteriánus lelkészhez és a

⁶ Kvacala János, *Az angol-magyar érintkezések történetéhez* in *Századok*, 1892, 794.

⁷ *Jana Amosa Komenského Korrespondence*. Szerk. A. Patera, Praha, 1892, 321.

⁸ A Komensky-levelezésben Tolnainak két levelét is olvashatjuk Comeniushoz, a CXXXVIII és a CXL számmal jelölt 1650-es leveleket.

⁹ Josef Brambora tanulmányát a *Comenius and Hungary* (Bp., 1973.) kötetben: 26.

¹⁰ V. ö. i. m. 23, 29. 110.

protestáns vallási egység nemzetközi propagátorához intézi, aki 1650 és 1652 között a volt királyi könyvtárt gondozta a St. James Palace épületében. Ez a rész a korabeli puritán retorika jegyeit viseli és ténybeli közlésértékét igen csekélynek tekinthetjük, bár nem lehetetlen, hogy Dury korábbi leveléhez csatolta a *Clavis Apocalyptica* (1651) című Hartlib-fordította műhöz már 1650 őszén megírt latinnyelvű bevezetőjét, s hogy Tolnai részben erre a kéziratra reflektál khiliasztikus utalásaival, pl. a „Nagy Parázna” vagyis a római katolikus egyház hamarosan várható összeomlásáról. A levél második része az elbingai születésű és német anyanyelvű, de már az 1620-as évektől Angliában tevékenykedő Samuel Hartlibnak szól, aki oktatás- és tudománytörténeti szempontból a kor legérdekesebb alakjai közé tartozik. (Ezt érzékelteti egyébként a levél címezése is; Tolnai azt Hartlibnak mint *Magno Reipublicae Literariae Thesaurarionak*, valamint „testvérének a Krisztusban” címezi.) Mint azt Stoughton *Felicitas ultimi saeculij*-éből is tudtuk, Tolnai és Hartlib régi, szívélyes ismerősök; Tolnai most örül az újra felvett kapcsolatnak, s annak is, hogy Hartlib régi lelkesedése nem hagyott alább, s mind újabb erőfeszítésekre és művekre ösztönzi.

Az ezután következő bevezetés Comenius sárospataki tevékenységéről ad rövid, de pontos beszámolót: a Mester most minden erejét panszofikus tanulmányainak, valamint filológiai elmélkedéseinek szenteli. Tolnai biztos benne, hogy Comenius ezeket majd gyümölcsöztetni is fogja *a mi itteni háromosztályos iskolánkban*.¹¹ A következő mondat, amelyben Comenius mint a „művelt világ napja” van jellemezve, jelzi azt a megkülönböztetett tiszteletet, amellyel ekkor még a pataki iskola rektora a nagy pedagógust illette. A Comeniusról kapott híreket Hartlib sietett másokkal is közölni: levelezésében fennmaradt például Henry Langleynek, az oxfordi Pembroke College igazgatójának egy levele, ahol az oxfordi tudós azt írja, nagy örömmel olvasta mindazt, amit Tolnai Comenius jelenlegi munkájáról írt Hartlibnak.¹²

S végül az utóirat. Ez azért tarthat számot érdeklődésünkre, mert névszerint említ egy olyan angol teológust, aki 1633 és 1638 között kapcsolatban, sőt a szöveg szerint közeli barátságban volt a későbbi sárospataki rektorral. Ez a John Morton, aki iránt Tolnai érdeklődik, alighanem azonos azzal a Cambridgeben tanult Mortonnal, aki a Sidney Sussex kollégium tagjaként kap magiszteri címet 1629-ben, majd lichfieldi lelkész lesz és 1649-ben hal meg.¹³ Ha Tolnai barátját helyesen azonosítottuk, már hiába érdeklődött sorsa felől, hiába ígért neki azonnali választ esetleges levelére. Tolnai utóiratba szorult érdeklődése ugyanakkor azt is jelzi, hogy 1638 után Tolnai körülményei hosszabb ideig olyanok voltak, hogy el kellett hanyagolnia külföldi kapcsolatait, s ezek újrafelvételére csak hosszabb idő múltán, második sárospataki kinevezése után vállalkozott

Ezek után lássuk Tolnai sajátkezű levelét Duryhoz és Hartlibhoz:

¹¹A három osztály nem jelentett feltétlenül három évet, hanem a tanulótól függően rövidebb, vagy hosszabb időszakot. V. ö. Mészáros István tanulmányával: *Comenius and Hungary*, 121.

¹²G. H. Turnbull, *Hartlib, Dury and Comenius*, Liverpool–London, 1947, 373.

¹³*Alumni Cantabrigiense*, Pt. I. Vol. III. Cambridge, 1924, 218. Számbajöhet ugyan még egy másik John Morton is, aki 1634-ben matrikulált az oxfordi Trinity Collegeban, de akinek további sorsáról más információk nincsenek.

Charitatem Christi, et Pro Ipsius Regno Zelum!

Humanissime D[omi]ne Hartlibi, Tibi quidem et D. Duraeo, Praeter omnem spem atque intentionem, at divinitus evenisse, crede, quod Literis Vestris ad dilectissimu[m] Fratrem Nostrum, D. Comenium novissime datis, me quoque non uno modo exhilaraveritis. Propterea Vobis Utrisque adhuc superstitibus ac sospitibus gratulor, gratiamque habeo. D[omi]no Duraeo q[ui]dem eo nomine, quod ex ejus Literis, densos illos Motuum fluctus, quibus Navicula Christi apud vos, ad scopulos syrtesque, pene usque ad Naufragium, plerisque multis, ex sensu magis quam defaectato judicio, allisa fuisse visa est, jam tandem, D[omi]no evigilante, componi coeptos intelligam. Benedictus sit Deus Israelis, qui facit Mirabilia solus: et benedictum nomen ejus in seculum: impleatur gloria ejus tota Terra! Corroborata, o Deus, quod operatus es in Servis Tuis! Usque ad finalem Catholicae Meretricis subversionem! Huc enim, Agno illo Duce ac Moderatore, tendere, ceu Praeparationem, Sionis Vestris a diuturna Tempestatum agitatione respirium, atque in sancta Unione consolidationem, ominari, sperareque, haud sine fundamento, incipimus. Quo conspirare argumenta plurima, hic quoque observamus. Ita Cl. D. Duraeus Suis me affectisse sciat. Quem osculo charitatis saluto.

Quod ad Tuos, Mi Hartlibi, dupliciter ex illis me exhilaratum sentio. Primum, quod ad exsuscitandum cum Tui apud me, tum mei apud Te fere oblitteratam Nominis Recordationem; atque etiam, si patieris, ad fraternae amicitiae sinceram communionem conciliandum, ista[m] scribendi ad Te occasionem subministraveris.

Deinde, quod laboriosissimam juxta et oculatissimam Tuam in Christi Regne late lateque propagando Charit[at]em Pietatemque conspicandum exhibueris. Deum laudo, omnis gratiae Authorem, qui tam heroici impetus igniculos animo tuo olim inditos, non modo non extinxit, verum augmento cumulat indies. Macte esto virtutibus, dilecte Fr[ater]! Stabilis esto, immotus, eminens in Opere D[omi]ni semper: quum scias laborem Tuum non esse inanem in D[omi]no.

Scias velim Tibique firmiter persuadeas, non alio nostra quoque Consilia et Conatus spectare. Venerandus Fr[ater] Noster D. Comenius, tot undique Eruditorum desideriis, postulatis, sollicitationibus, adhortationibus, quotidianisque meis obtestationibus exstimulatus, Se jam Totum Pansophicis studiis unice consecrare decrevit: postquam Philologicis Meditationibus Suis, in Schola hac nostra Tri-classi, feliciter erigi coepta, novissimam manum, hoc quadrimestri, quod, Deo Propitio, speramus, apponet. Vos Deum, vitae mortisque Dominum, Nobiscum orate, ne Orbis Literati tantus Sol infaustam mortis Eclipsin patiatur. Fiat! Plura istis, quae Tibi non injucunda fore scio, jam non addam: meliori opportunitati ea, si Deus dederit, reservans; praesertim si Epistolicam hanc meam salutationem gratam Tibi fuisse cognovero. Quam ut aequi bonique consulas, etiam atque etiam rogo. Interim Vale, et fave.

Tui amantissimo Fratri,

Joh. Tolnai MS.

Dabam 9 Mart. A 1651 Saros Patakini.

P.S. Amicissime D[omi]ne Hartlibi, ni quaeso, graveris inquirere in Johannem Mortonum, olim Famulum meum, jam Ecclesiasticum (ut audivi) apud vos Pastorem, Fr[atr]em conjunctissimum, Vivatne? et monere illum salutatum, ut Mihi quantocujus scribat, responsum a me exspectaturus. Saluto praeterea omnes ac singulos Fr[atr]es Rever[en]dos mihi favintissimos. Vale iterum.